

13. Ряппо Я. Сільсько-господарська освіта в системі народньої освіти УСРР // Всеукраїнська конференція сільськогосподарської освіти (червень 1924). – Харків: Укрголовпрофосвіта, 1924. – С. 27–29.
14. Степаненко Г. Національно-культурницька діяльність вихованців православних духовних семінарій в Україні (друга половина XIX – поч. XX ст.) // Історія релігій в Україні: Праці XII-ї Міжнародної наукової конференції (Львів, 20-24 травня 2002 року). – Кн. I. – Львів: Логос, 2002. – С. 404–411.
15. Драч О. Особливості шкільної політики російського уряду середини XIX ст. // Шістнадцята наукова сесія Осередку Наукового товариства ім. Шевченка у Черкасах: Матеріали доповідей на засіданнях секцій і комісій, 12-31 березня 2005 р. / За ред. В.В. Масненка. – Черкаси: Осередок НТШ у Черкасах, 2006. – С. 74–76.
16. Богачевська-Хомяк М. Білим по білому: Жінки в громадському житті України, 1884–1939. – К.: Либідь, 1995. – 424 с.: іл.
17. Борисенко В. Боротьба демократичних сил за народну освіту на Україні в 60–90-х роках XIX ст. – К.: Наукова думка, 1980. – 156 с.
18. Чмелик Р. Мала українська селянська сім'я другої половини XIX – початку XX ст. (структура та функції). – Львів: Ін-т народознавства НАН України, 1999. – 142 с.
19. Московичи С. Век толп. Исторический трактат по психологии масс. – Пер. с франц. – М.: Центр психологии и психотерапии, 1998. – 480 с.
20. Москаленко В. Соціальна психологія: Підручник. – К.: Центр навчальної літератури, 2005. – 624 с.
21. Балзер Х. Интеллигентные профессии и интеллигенты-профессионалы // Из истории русской интеллигенции: Сборник материалов и статей к 100-летию со дня рождения В.Р. Лейкиной-Свирской / О.Н. Ансберг и др. (сост.); Р.Ш. Ганелин (отв. ред.). – СПб.: СПб ин-т истории РАН, СПб научное общество историков и архивистов, 2003. – С. 201–231.
22. Вебер М. Про деякі категорії соціології розуміння // Вебер М. Соціологія. Загальноісторичні аналізи. Політика / Пер. з нім. О. Погорілий. – К.: Основи, 1998. – С. 104–156.
23. Подолинський С. Праця людини і її відношення до розподілу енергії // Подолинський С. Вибрані твори / Упоряд. Л. Корнійчук. – К.: КНЕУ, 2000. – С. 203–282.
24. Могілянський М. О культурном творчестве // Украинская жизнь. – 1912. – №4. – С. 14–19.
25. Гермайзе О. Десятиліття жовтневої революції і українська наука // Україна. – 1927. – Кн. 6. – С. III–VII.
26. Левицький О. О положении крестьян Юго-Западного края во 2-й четверти XIX ст. – К., 1906. – 46 с.
27. Шамара С. Сільська інтелігенція Наддніпрянської України другої половини XIX – початку XX ст.: соціально-психологічні та етнокультурні характеристики: Дис... канд. іст. наук: 09.00.12. – К., 2007.
28. Остапенко С. Капіталізм на Україні // Червоний шлях. – 1924. – №1-2. – С. 112–135.

*Надійшла до редколегії 01. 05. 2008 р.  
Затверджена до друку 23. 06. 2008 р.*

УДК 94(477) “18”: 338.43

Л.М. Горенко

### ОСОБЛИВОСТІ ВИРОБНИЧОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ПОМІЩИЦЬКИХ ГОСПОДАРСТВ СЕРЕДНЬОГО ТИПУ НА ПРАВОБЕРЕЖЖІ В ПОРЕФОРМЕННИЙ ПЕРІОД

***Анотація.** Зроблений аналіз розподілу поміщицьких маєтків регіону за способом господарювання, участь їх в орендних стосунках. Досліджені основні аспекти і напрями виробництва в умовах ринку: землеробства, промислових закладів, а саме динаміка розвитку цукрових заводів.*

***Аннотация.** Сделан анализ распределения помещичьих имений региона по способу ведения хозяйства, участие их в арендных отношениях. Исследованы основные аспекты и направления производства в условиях рынка: земледелия, промышленных заведений, а именно динамика развития сахарных заводов.*

***Annotation.** Landlords property organization of region after the manner of farming and its participation in rental relations is analyzed. The main aspects and directions of production in buying attitude: agriculture, industrial plants notably sugar mil development dynamics are researched.*

Реформи 1860-х років, і насамперед скасування кріпосного права, істотно прискорили ринкову еволюцію аграрних відносин. Пореформений період, а особливо початок XX ст.,

позначався суперечливими процесами в цій сфері. Щодо дворян-землевласників, то, з одного боку, частина їх, позбувшись більшість ґрунтів, втрачали зв'язки з сільськогосподарською галуззю. Маєтки цих дідичів знаходилися в стадії регресу, або зовсім зникла. З іншого боку, чимало поміщиків, перетворившись у великих землевласників, вели досить стаłe господарство. Метою останніх було створення таких напрямків виробництва, які б повною мірою відповідали наявним природним, фінансовим та ін. можливостям.

У другій половині XIX ст. уже чітко сформувалася спеціалізація регіонів. Отак, більша частина сільськогосподарського виробництва Київської та Подільської губерній була пов'язана з цукровою промисловістю та вирощуванням товарного зерна. Полісся цього регіону (північні повіти Київської й Волинської губерній) спеціалізувалося на лісовому та картопляному господарюванні. Навпаки, у південних повітах помітного розвитку досягла винокурна промисловість.

Проблематика розвитку дворянських господарств, тенденції їхньої трансформації у ринкові відносини, окремі питання "ідеологічного забезпечення" цих процесів, різною мірою висвітлювалися в радянській історіографії. Варто звернути увагу передусім на ті дослідження, які торкалися дворянського землеволодіння в самому широкому контексті. Це праці А. Анфімова, в яких вперше було зроблено комплексний аналіз загального стану поміщицького землекористування, системи організації господарств і торгівельно-промислової діяльності дідичів, використання кредитів тощо [1]. Крім того, А. Анфімов ввів у науковий обіг велику кількість архівних матеріалів, чим суттєво розширив уявлення про предмет дослідження. До здобутків ученого належить порівняльний аналіз проблем трансформації поміщицьких маєтків різних регіонів.

Водночас у працях П. Теличука [2], Н. Проскурякової [3] і Л. Мельника [4] міститься ґрунтовна характеристика аграрних умов на Правобережній Україні в кінці XIX – на початку XX ст. У центрі уваги авторів – питання зміни систем господарювання.

З огляду на проведені дослідження, а також зважаючи на сучасний стан історичної науки, виправдано було б проаналізувати виробничу діяльність поміщицьких маєтків в умовах ринкової економіки, охопивши при цьому цілу низку раніше нез'ясованих питань. По-перше, дію механізму господарювання в землеволодіннях. По-друге, прояснити, як впливали зміни ринкової кон'юнктури на розміри отриманого прибутку в маєтках. По-третє, висвітлення процесу формування та рівень прибутковості дають змогу визначити рентабельність господарств, з'ясувати причини її зниження чи зростання (Показник рентабельності свідчив про рівень розвитку поміщицького господарства в цілому). Цим власне і визначається мета пропонованої розвідки.

Прибуток від виробничої діяльності поміщицького господарства у другій половині XIX – на початку XX ст. складався з цілого ряду статей. Для визначення їх потрібно збагнути головну мету виробництва того чи іншого маєтку. Приміром, основними галузями в типовому середньому господарстві Кам'янського маєтку Давидових (у Київській губернії) було виробництво цінних сортів пшениці та цукру (на власному цукрозаводі) [5, 7]. Отже, для землеробської діяльності маєтку в цьому разі було пріоритетним вирощування цукрового буряку, торгівельних сортів озимої пшениці, принагідне створення задля цього всіх умов для одержання врожаїв буряків ліпшої якості. Вирощування інших культур рільництва йшло на забезпечення власних потреб маєтку. А розвиток лісового господарства обумовлювався потребами палива для тутешніх підприємств. У незначному обсязі діяло виробництво будівельного дерева, цегляна, керамічна та ін. галузі промислові.

Отак, у середньому чистий прибуток від виробництва товарного зерна за період 1887–1912 рр. зріс на 31%, цукрового буряку – на 36%. Певне значення в процесі його формування займало питання сприятливості ринкової кон'юнктури, однією з ознак якої було коливання цін на сільськогосподарську продукцію (особливо це стосувалося зернових). Варто врахувати, що зацікавленість у ціні була неоднаковою у різних виробників: одні мали більший зв'язок з ринком (продаж цінних сортів озимої пшениці), інші менший (виробництво ярої пшениці, жита, вівса, ячменю). Ціни на хліб визначалися його попитом. Порівнюючи середні ціни на цінні сорти пшениці в Київській губернії, видно, що для 1880-х років притаманним було зростання їх від 0,82 крб до 1,23 крб [5, 7]. У 1890-х роках спостерігалось зниження цін до 0,60–0,44 крб [6, 4]. На початку XX ст. відбувалися незначні коливання цін (0,70–0,81 крб) [6, 4]. Певні тенденції

зниження, надто на зернові, наносило суттєві збитки поміщицьким господарствам, але не однаковою мірою. Низькі ціни, які не покривали навіть витрат виробництва, особливо обтяжливими були для іпотечнозаборгованих господарств і потребували оборотних капіталів. Дещо ліпшим було становище тих маєтків, де грошова оплата праці повністю або частково замінювалася натуральними формами, а також тих, де разом з зерновим господарством діяли промислові підприємства.

Виробляючи товарне зерно, поміщики переймалися проблемою його збуту. Як правило, 60% врожаю маєток продавав, решту залишалося в господарстві. Реалізація зерна вимагала від керуючих маєтком налагодження чітких зв'язків з ринком. Виробники товарного зерна намагалися якомога більше продати його оптовими партіями. Загалом близько 10–15% врожаю зернових щорічно надходило на місцеві ринки дрібними партіями.

Отже, збільшення виробництва зерна на ринок сприяло товаризації господарства, що поволі руйнувало його натуральні засади.

Певне місце в системі господарювання займали орендні відносини. Для багатьох маєтків типовим було розширення земельних угідь за рахунок орендованих, принагідна здача незначної кількості ґрунтів селянам-орендарям, а також отримання прибутків від здачі в оренду міської нерухомості (складів, торговельних лавок, помешкання тощо). Для орендарів довготермінові оренди були вигідні тим, що давали можливість запроваджувати агротехнічні заходи, застосовувати меліорацію, витрати на які окупалися лише через кілька років (Правилами про здачу в оренду поміщицьких земель максимальний строк оренди визначався 36 років. Здача земель іншими власниками нормувалася 12-річним строком). Короткотермінові оренди не сприяли удосконаленню обробітку землі.

На Правобережжі здача землі в оренду селянам не набула масового характеру. Здебільшого “мужикам” віддавали в оренду малоприсадибні ґрунти (черезсмужжя, балки, виярки тощо). Угоди укладалися на короткий термін. Переважала грошова форма оплати (8–16 крб за десятину на рік), лише з 1910-х роках впроваджувалася натуральна оплата (за кожен десятину 20–25 пудів зерна) [7, 99; 8, 73-75].

Здача землі на один засів не спонукала селян турбуватися про її продуктивність. Ґрунти в таких випадках лише виснажувалися. Окрім того, невпевненість орендарів у поновленні оренди на новий термін позбавляла селян бажання не тільки поліпшувати обробіток чорнозему, а й утримувати будь-яке господарство. Тому зрозуміло, що поміщики здавали в оренду селянам гірші землі, де врожайність була нижчою від селянських надільних земель, а орендні ціни поступово зростали. Саме в цьому полягала низька продуктивність такої оренди, від якої втрачали і землевласники, і орендарі.

Певний прибуток поміщицькому господарству впродовж другої половини XIX – початку XX ст. давала здача в оренду міської нерухомості та ділянок землі під будівництво складів, млинів тощо. Основою орендної ціни була платня за один квадратний сажень землі. На початку XX ст. вона складала 27,5 коп. [9, 3 зв.; 10, 76]. Ці оренди переважно були довготерміновими, які поповнювали оборотний капітал господарського виробництва.

Оснoву діяльності маєтків складало, як правило, виробництво цукру на власному цукрозаводі. Аналіз статистичних даних свідчить про те, що власниками цукрових заводів у країні залишалися здебільшого великі поміщики. У 1860 р. із 245 діючих в Україні заводів 225 належало їм (92%). У 1885 р. 21 із 25 найбагатших дідичів Київської губернії мали у власності цукрові заводи [11, 28]. Отже, як і до реформи 1861 р., цукрова галузь у регіоні мала “елітний” характер.

Досліджуючи динаміку розвитку поміщицького цукрового виробництва у другій половині XIX – на початку XX ст., доречно звернути увагу на такі важливі питання: умови пристосування його до ринкових відносин, наслідки технічного переозброєння заводів, зростання їхньої продуктивності, оподаткування виробленого цукру, реалізація продукції.

Пристосовуючись до ринкових відносин, ліпше виживали в період економічних криз ті підприємства, які виділилися в окремі промислові господарські одиниці в маєтках ще до звільнення селян і зуміли підпорядкувати своїм інтересам сільськогосподарські економії. Реформа 1861 р. позбавила поміщицькі цукрозаводи дармової праці кріпаків. Це по-різному вплинуло на

роботу парових і вогневих заводів. На заводах вогневої системи, низька потужність яких не могла дати прибутку, який би покрив навіть витрати на виробництво, почався процес переобладнання на парову систему. Нерентабельні господарства, де не було на це коштів для такого переобладнання, швидко ліквідувалися. Повністю спинили своє виробництво заводи вогневої системи в 1880–1881 рр. [12, 236]. Перехід заводів парової системи цілком на вільнонайману працю призвів до скорочення виробництва продукції протягом 2–3 років.

Доцільним є наведення прикладу еволюції невеликого цукрозаводу маєтку поміщиків Давидових у конкурентноздатне підприємство. Принагідно уточнимо, що саме південь Київської губернії відрізнявся високою концентрацією цукрових заводів, що вказувало на відчутну конкуренцію між цукрозаводчиками за постачання плантаторами і селянськими господарствами підприємств сировиною.

Переобладнання Кам'янського цукрозаводу в 1864 р. із вогневої на парову систему значно підвищило його потужність, що в кінцевому результаті вплинуло на продуктивність праці. Проте, потужність заводу в період 1865–1917 рр. була неоднаковою. Це пояснюється тим, що упродовж 1880–1890 рр. він був переобладнаний на нове устаткування: дифузні батареї, бурякорізки, нові фільтрпреси тощо [13, 38 зв.; 14, 149–150; 15, 3 зв.]. Знову зросла потужність, проте невдовзі це призвело до того, що вже не можна було розширювати посівні площі. Єдиним вірним шляхом стало вдосконалення технології вирощування сировини, обробітку землі. Зростання якості сировини давало змогу приймати її не за вагою, а за вмістом цукру. Якщо в 1880 р. із одного берковця (10–12 пудів цукрового буряку) отримували 20–21 фунтів цукру, то в 1909–1914 рр. – у середньому 60 фунтів, а в 1915–1917 рр. – 63–72 фунти [13, 38; 16, 116; 17, 39; 18, 10, 16].

Зростання конкуренції між цукрозаводами та державних податків на вироблений цукор вимагали зниження собівартості продукції. Це відбувалося внаслідок скорочення виробничих витрат, зростання продуктивності праці та цукристості буряку. Якщо на Кам'янському цукрозаводі на початок 1850-х рр. собівартість (без урахування акцизу) одного пуду цукру складала 7 крб 25 коп., то в результаті реконструкції підприємства з вогневої системи на парову вона знизилася до 3 крб 40 коп. Протягом 1860–1870-х рр. вона лишалася відносно стабільною – 3 крб 15 коп. – 3 крб. 65 коп. [19, 29]. Деяке підвищення собівартості продукції відбулося на початку 1880-х років (4 крб) [20, 188 зв.], що пояснюється введенням в експлуатацію одночасно значної кількості нового устаткування на заводі. Наступний період характеризувався поступовим зниженням собівартості. У 1890-і роки до 3 крб 20 коп., у 1901–1904 рр. до 2 крб 80 коп., у 1905–1909 рр. до 2 крб 23 коп., у 1910–1917 рр. до 1 крб 88 коп. [17, 36 зв.; 21, 3; 22, 76; 23, 72; 24, 220; 25, 124; 26, 125]. У цілому, за період від кінця 1880-х років до 1917 р. собівартість одного пуду цукру знизилася на 50–53%, що свідчило про рентабельність виробництва.

Проте насправді чистий прибуток не тільки не зростав, а навіть зменшувався. Це було характерним для багатьох конкурентноздатних цукрозаводів і пояснювалося стрімким підвищенням акцизу, введенням інших державних податків, а також недоїмками.

Щодо політики в поміщицькому виробництві цукру, то за своєю сутністю вона була неоднозначною. З одного боку, держава надавала позики підприємствам, повертала акциз за цукор, який експортувався. З іншого, російський уряд дбав виключно про поповнення казни. Тому майже кожні два роки зростав розмір акцизу (якщо в 1881 р. з одного пуду він становив 50 коп., то в 1895 р. зріс до 1 крб 75 коп., а в 1916 р. – до 2 крб 80 коп.) [11, 22; 18, 322; 27, 80].

Отже, поміщицькі господарства Правобережної України другої половини XIX – початку XX ст. займали певне місце в аграрному секторі регіону. Реформа 1861 р. сприяла переорієнтації цих маєтків. Почалася концентрація земельної власності в руках великих поміщиків. З метою забезпечення прибутковості господарства відповідно змінювалася і структура управління ним. Поступово трансформувалися способи господарської діяльності. Розвиток орендних відносин став прогресивним чинником, бо сприяв досить прискореному зживанню дрібних і кабальних оренд, відробіткової системи. Значного розповсюдження набула підприємницька оренда. Для поміщицьких господарств, які поступово втягувалися в ринкові відносини, характерним було: суцільне застосування найманої праці в різних її формах; додаткові капіталовкладення в сільськогосподарський інвентар, що вело до технічного переоснащення виробництва, а це

виправдовувалося в разі ведення раціонального обробітку землі (застосування сучасних багатопільних сівозмін, внесення добрива тощо); в основі виробничої діяльності господарств була спеціалізація на одній із галузей аграрного сектору. Це давало змогу не розпорощувати кошти і працю, поволи руйнуючи натуральні засади господарства, забезпечувати його максимально можливу прибутковість.

### Література

1. Анфимов А.М. Динамика землевладения в России. – М., 1989; Анфимов А.М., Макаров И.Ф. Новые данные о землевладении Европейской России // История СССР. – 1974. – № 1.
2. Теличук П.П. Економічні основи аграрної революції на Україні. – К., 1973.
3. Проскуракова Н.А. Размещение и структура дворянского землевладения Европейской России в конце XIX – начале XX вв. // История СССР. – 1973. – № 3.
4. Мельник Л.Г. Про розвиток капіталізму у великих поміщицьких господарствах Правобережної України (60-90 рр. XIX ст.) // Укр. істор. журнал. – 1974. – № 10.
5. Державний архів Черкаської області (далі – ДАЧО). – Ф.823. – Оп. 1. – Спр. 4.
6. Виключення становив 1897 р., коли ціни зросли до 1,07 крб у зв'язку з подіями Іспано-американської війни, що значно розширило експорт зерна Росією на зовнішній ринок. ДАЧО. – Ф.823. – Оп. 1. – Спр. 23.
7. ДАЧО. – Ф. 31. – Оп. 1. – Спр. 41.
8. ДАЧО. – Ф. 31. – Оп. 1. – Спр. 77.
9. ДАЧО. – Ф. 315. – Оп. 1. – Спр. 60.
10. ДАЧО. – Ф. 315. – Оп. 1. – Спр. 63.
11. Раковський Л.Е. Цукрова промисловість України в 60-90-ті рр. XIX ст. – Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 1995.
12. Яцунский В.К. Социально-экономическая история России XVIII–XIX вв. – Москва: Наука, 1973.
13. Центральний Державний історичний архів України (далі – ЦДІАУ). – Ф. 575. – Оп. 1. – Спр. 2.
14. ЦДІАУ. – Ф. 575. – Оп. 1. – Спр. 4.
15. ЦДІАУ. – Ф. 730. – Оп. 1. – Спр. 113.
16. ДАЧО. – Ф. 823. – Оп. 1. – Спр. 25.
17. ДАЧО. – Ф. 823. – Оп. 1. – Спр. 35.
18. ДАЧО. – Ф. 823. – Оп. 1. – Спр. 43а.
19. ДАЧО. – Ф. 315. – Оп. 1. – Спр. 21.
20. ЦДІАУ. – Ф. 575. – Оп. 1. – Спр. 5.
21. ДАЧО. – Ф. 315. – Оп. 1. – Спр. 41.
22. ДАЧО. – Ф. 823. – Оп. 1. – Спр. 24.
23. ДАЧО. – Ф. 823. – Оп. 1. – Спр. 27.
24. ДАЧО. – Ф. 823. – Оп. 1. – Спр. 30.
25. ДАЧО. – Ф. 823. – Оп. 1. – Спр. 31.
26. ДАЧО. – Ф. 823. – Оп. 1. – Спр. 37.

*Надійшла до редколегії 11. 04. 2008 р.*

*Затверджена до друку 23. 06. 2008 р.*

УДК 94(477) “1861”

Н.І. Гуля

### ДІЯЛЬНІСТЬ ТА ОСНОВНІ ЗАВДАННЯ ДЕРЖАВНИХ ІНСТИТУЦІЙ ІЗ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ РЕФОРМИ 1861 р. У КИЇВСЬКІЙ ГУБЕРНІЇ

*Анотація.* У розвідці розглядається роль Київського губернського “з селянських справ присутствія” у впровадженні положень реформи 1861 р. Робиться висновок, що його діяльність була спрямована на реалізацію здебільшого маловідомих організаційних завдань, пов'язаних із реформуванням селянського устрою.

*Аннотация.* В статье рассматривается роль Киевского губернского “з селянських справ присутствія” во внедрении положений реформы 1861 г. Делается вывод, что его деятельность была направлена на реализацию прежде всего малоизвестных организационных заданий, связанных с реформированием крестьянского уклада.